

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/304254218>

ЗАСОБИ ТА СПОСОБИ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Article · June 2010

CITATIONS

0

READS

2,208

1 author:

[Ivan Romashchenko](#)

National Taras Shevchenko University of Kyiv

22 PUBLICATIONS 1 CITATION

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Related Party Transactions and Corporate Groups in the Development of Ukrainian Company Law [View project](#)

Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав [View project](#)

ЗАСОБИ ТА СПОСОБИ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Іван Ромашенко,

*асистент кафедри цивільного права юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті досліджується співвідношення понять «засоби» та «способи захисту цивільних прав», а також аналізуються правила застосування способів та засобів захисту цивільних прав.

Ключові слова: засіб захисту прав, спосіб захисту прав.

Судовий захист цивільних прав здійснюється шляхом застосування способів захисту, невичерпний перелік яких передбачений у ст. 16 Цивільного кодексу (надалі за текстом – «ЦК») України. Водночас, в чинному законодавстві України відсутня дефініція поняття «спосіб захисту цивільних прав», у зв'язку з чим існує потреба у розкритті його змісту та дослідженні співвідношення з деякими іншими, вживаними у юридичній науці, конструкціями, до яких також відноситься поняття «засіб захисту цивільних прав». Вироблення єдиного підходу до розуміння місця способів захисту цивільних прав у системі понятійно-категоріального апарату цивільного права дозволить уніфікувати та удосконалити правове регулювання застосування способів захисту цивільних прав, що, відповідно, матиме наслідком усунення наявних на практиці проблем.

У зв'язку з цим, завданням (метою) цього дослідження (статті) є з'ясування співвідношення способів та засобів захисту цивільних прав, а також формування пропозицій щодо внесення необхідних змін та доповнень до чинного законодавства України.

До вітчизняних та зарубіжних науковців-дослідників способів захисту цивільних прав у взаємозв'язку із засобами захисту цивільних прав відносяться, зокрема, Антонюк О.І., Болокан І.В., Вітрянський В.В., Дзера І.О., Павлов А.А., Підлубна Т.М., Пугинський Б.І., Савватєєв В.Ю., Солодюк О.В., Стефанчук Р.О., Ціленко В.А., Юрченко О.О., Ярема А.Г. та інші.

Для того, щоб належним чином здійснити порівняльно-правовий аналіз понять «спосіб» та «засіб захисту» у цивільному праві, в першу чергу, видається необхідним звернутись до розуміння слів «спосіб» та «засіб» у загальній лексиці, до їх етимології.

Якщо «спосіб» в довідковій літературі визначають, зокрема, як дію або систему дій, що вчинюються при виконанні роботи чи здійсненні діяльності, то «засіб» (рос. – «средство») характеризується більшою кількістю значень, оскільки поняття засобу означає або певний прийом, спосіб дії для досягнення чогось, або знаряддя (предмет, сукупність пристроїв) для здійснення певної діяльності [10, с. 674, 676]. Виходячи зі змісту наведених визначень, спільним для них можна визнати зв'язок з поведінкою людини, з її направленістю.

При використанні термінів «спосіб» та «засіб» у юридичній науці відбувається присвоєння їм відповідних ознак правового характеру. Як зазначає проф. О.В. Малько, категорія правового засобу пов'язує ідеальне (мета) з реальним (результат), включаючи одночасно як фрагменти ідеального – інструменти (засоби-встановлювання), так і фрагменти реального – технологію (засоби-діяння). Загалом, під правовими засобами вчений розуміє правові явища, що виражаються в інструментах (встановленнях) та діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, що забезпечують досягнення соціально корисних цілей [8, с. 360].

В окреслених випадках, засіб, на відміну від способу, має подвійне значення, оскільки розглядається з одного боку, як вияв певної поведінки (діяння, технологія), а з другого, як знаряддя (інструмент, пристрій). Засіб, за

таких обставин, виступає одночасно і об'єктом впливу, і дією, а спосіб – лише дією. В політології також зустрічається подібного змісту думка про подвійний характер засобів, а саме під засобами розуміються не тільки політичні норми, цінності, декларації, але й політичні дії – забастовки, мітинги, демонстрації, вибори, референдуми, повстання та інші політико-технологічні процеси, що дозволяють досягати відповідної мети [4, с. 66-78].

Поняття правових засобів та способів є актуальним в тому числі і по відношенню до сфери здійснення та захисту прав та інтересів. У випадку, якщо відбувається захист цивільних прав, мова йде відповідно про цивільно-правові засоби або способи захисту цивільних прав.

Слід відзначити, що в ст.ст. 16, 19, 275 ЦК України використовується поняття «спосіб захисту цивільних прав». Поняття «засіб» вживається у ст. 19 ЦК України, а саме у дефініції самозахисту, який визначається як застосування особою засобів протидії (але не захисту), які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Водночас, акти цивільного законодавства України не містять легального визначення способу захисту цивільних прав, що певним чином ускладнює процедуру з'ясування його сутності та притаманних йому ознак, а тому це є можливим виключно через аналіз переліку способів захисту цивільних прав, вказаного в ст. 16 ЦК України, та правил застосування способів захисту. Серед основних положень, в яких закріплюються правила застосування способів захисту цивільних прав, можна назвати ч. 3 ст. 16 ЦК України, за якою суд наділяється правом відмовити у захисті цивільного права та інтересу в разі порушення законодавчих приписів про межі здійснення цивільних прав.

При цьому, ЦК України є не єдиним нормативно-правовим актом, при розробці якого законодавець пішов шляхом регламентації переліку допустимих способів захисту цивільних прав, оскільки в ст. 20 Господарського кодексу України, ст. 18 Сімейного кодексу України, ст. 152 Земельного кодексу України також можна віднайти відповідні переліки. Разом з тим, в ст. 6 Цивільного кодексу УРСР, на відміну від ст. 16 ЦК

України, містився перелік не способів, а засобів захисту цивільних прав, що є додатковим підтвердженням змістовної подібності та єдиної функціональної спрямованості цих понять. На думку І.О. Дзери, застосування терміну «засіб», а не «спосіб» захисту в контексті ст. 6 ЦК УРСР і ст. 16 чинного ЦК України є більш правильним [3, с. 30-33].

Про наявність спільних ознак способів та засобів захисту цивільних прав свідчить також та обставина, що у доктринальних визначеннях способів захисту цивільних прав, які наводяться окремими вченими, останнє пояснюється через поняття «засіб». Так, наприклад, проф. В.В. Вітрянський способи захисту цивільних прав визначає як передбачені законодавством засоби, за допомогою яких можуть бути досягнуті припинення, попередження, усунення порушень права, його відновлення та (або) компенсація втрат, викликаних порушенням права [2, с. 776].

Водночас, правове регулювання правил застосування способів захисту цивільних прав істотно відрізняється від правового регулювання застосування засобів захисту, і ця різниця полягає у наступному.

У абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України передбачено, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом, тобто в статті 16 ЦК України безпосередньо не передбачено, що особа, чиє право порушено, не визнано чи оспорено, може використати будь-який спосіб захисту цивільних прав, а навпаки вказано на джерела, в яких має бути закріплений відповідний спосіб захисту. На законодавчому рівні можливість захисту особою свого права навіть тими способами, що не передбачені законом, міститься лише в ч. 2 ст. 275 ЦК України, відповідно до якої захист особистого немайнового права може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення.

Виходячи із зазначених законодавчих приписів, в Україні склалась практика прийняття судовими інстанціями рішень про відмову у захисті суб'єктивних цивільних прав у разі відсутності закріплення способів захисту

у законі чи договорі.

Так, в п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 року № 13 «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» було звернено увагу судів на неможливість застосування способів захисту прав та інтересів, не передбачених чинним законодавством.

В подальшому за матеріалами справ, розглянутих господарським судом Полтавської області, було підготовлено узагальнення, в яких зазначалось, що у справах по спорах, що виникають з договорів підряду, часто предметом позову висувались вимоги про зобов'язання відповідача (замовника) підписати акт здачі-приймання виконаних робіт та довідку про вартість виконаних робіт. Як правило, у задоволенні таких позовів суд відмовляв з посиланням на те, що обраний позивачем спосіб захисту права не передбачений ЦК та ГК України [12, с. 62].

У подальшому у постанові Верховного Суду України від 02 червня 2009 року ця позиція була підтримана [7]. Судова палата у господарських справах Верховного Суду України відзначила наступне:

«Статтею 16 ЦК України та ст. 20 ГК України закріплено перелік способів захисту цивільних прав та інтересів, згідно з яким кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Вказані норми Законів не передбачають такого способу захисту прав, як підписання акта приймання-передачі товару за договором транспортування. Заявлена вимога про зобов'язання підписати акт прийому-передачі природного газу за Договором не може бути предметом позову, оскільки такий акт є доказом підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, які мають значення для правильного вирішення господарського спору, не є матеріально-правовою чи немайною вимогою позивача, на підставі якої суд приймає рішення. Відповідно до ст. 12 ГПК України зазначений спір не підлягає розгляду в господарських судах України.»

Таким чином, існуюча практика застосування способів захисту цивільних прав полягає в тому, що застосуванню підлягає такий спосіб захисту, що передбачений законом та (або) договором між сторонами. Винятком із зазначеного правила є спори, що впливають з особистих немайнових відносин, оскільки, як вже було зазначено, за ст. 275 ЦК України

особисте немайнове право може бути захищене також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення.

Втім, в останніх наукових публікаціях лунають пропозиції внести доповнення до ст. 16 ЦК України, передбачивши можливість захисту не тільки особистого немайнового, але й майнового права способами, які хоч і не передбачені законами, але відповідають змісту порушеного права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням [14, с. 35].

На відміну від способів захисту прав, засоби захисту мають ширші межі застосування за національним законодавством України, оскільки згідно з ч. 5 ст. 55 Конституції України, кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Іншими словами, положення Конституції України дозволяють застосовувати також ті засоби захисту, які не передбачені законом, але і не заборонені ним. В цій же статті Конституції України передбачено, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4).

Цікаво, що в Конституції Російської Федерації 1993 року вживаються обидва поняття: в ст. 45 говориться про можливість захисту прав та свобод всіма способами, не забороненими законом, а в ст. 46 – про право звертатись до міжнародних установ та організацій в разі вичерпання всіх національних засобів правового захисту. У зв'язку з цим, цілком зрозумілими видаються пропозиції окремих авторів внести зміни до ч. 5 ст. 55 Конституції України, виклавши її в наступній редакції: «Кожен має право будь-якими незабороненими законом способами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [6, с. 5].

Внесення таких змін створило б можливість використання не тільки тих способів захисту, що передбачені законом та договором, але й інших

способів захисту, які хоч і не передбачені законом чи договором, але не заборонені ним.

За таких обставин питання про співвідношення понять «засоби» та «способи захисту прав» набуває особливого практичного значення, від вирішення якого залежить можливість захисту конкретних прав чи охоронюваних законом інтересів учасників цивільних відносин. Якщо визнати, що способи та засоби захисту прав не співпадають за змістом, то в такому випадку ст. 55 Конституції України не має відношення до меж застосування способів захисту цивільних прав. В свою чергу, у випадку, якщо в певному розумінні способи та засоби захисту прав є тотожними, положення, викладені у ст. 55 Конституції України, можуть стосуватись і відносин, пов'язаних із використанням способів захисту цивільних прав.

Загалом, в літературі існує декілька точок зору на питання про те, як співвідносяться способи та засоби захисту цивільних прав. На думку В.Ю. Савватєєва, на відміну від способів засоби захисту носять не матеріально-правовий, а процесуальний і процедурний характер; співвідношення засобів та способів захисту прав виявляється в тому, що способи захисту – це ті заходи, за допомогою яких здійснюється примусова реалізація суб'єктивних прав, тоді як засоби захисту являють собою заходи, через які приводяться в дію способи захисту [5, с. 92].

З точки зору А.А. Павлова, поняття «засоби захисту» використовується, в основному, відносно юрисдикційних форм захисту і становить дії по реалізації моделі (варіанта) правового впливу, закріпленої тим чи іншим способом [9, с. 21]. В свою чергу, Т.М. Підлубна доводить, що засоби захисту є інструментами реалізації способів захисту [6, с. 5]. На відмінність між поняттями «спосіб захисту» та «засіб захисту» вказує також проф. Р.О. Стефанчук [11, с. 13].

Як вважає О.І. Антонюк, засобами захисту є знаряддя, інструментарій захисту. Засобами самозахисту можуть вважатися, зокрема, повідомлення сторони про відмову від договору або зміну його умов, зброя чи інші

знаряддя, якими особа відбиває напад [1, с. 66]. Подібним чином розглядається засіб захисту також у міжнародно-правових актах, зокрема, в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 квітня 1950 р., стаття 13 якої передбачає, що кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

В свою чергу, О.О. Юрченко пропонує розглядати засоби захисту прав у декількох значеннях. Дослідниця насамперед наголошує, що поняття «засоби захисту» є більш ємним, ніж поняття «способи захисту», оскільки в якості таких засобів виступають норми і принципи цивільного права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, заборони, заходи заохочення, заходи відповідальності і т.п. [13, с. 64] Тобто якщо способи захисту передбачають лише наявність певної поведінки учасників цивільних відносин, то засоби захисту вбирають в себе не тільки вольові вияви суб'єктів, але і знаряддя, що дозволяють досягати необхідних результатів, в тому числі регулятивні та охоронювальні норми.

Разом з тим, не можна не погодитись з думкою вченої про доцільність використання поняття «засоби захисту права» у вузькому та у широкому смислі. У вузькому смислі засоби захисту тотожні способам захисту, а у широкому – засоби захисту охоплюють також охоронювальні та регулятивні норми, направлені на захист суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів. Для досягнення мети захисту необхідною є реалізація засобів захисту в широкому смислі [13, с. 66].

Отже, якщо взяти за основу підхід, відповідно до якого засоби захисту у вузькому значенні змістовно відповідають способам захисту, то в такому випадку положення ст. 55 Конституції України надає можливість юрисдикційним органам застосовувати ті способи захисту прав, які не передбачені законом, але і не заборонені ним. В свою чергу, в широкому значенні засоби захисту включають не тільки діяння, направлені на захист

прав та інтересів, але й також необхідні юридичні інструменти (наприклад, договори, заяви, норми права, принципи тощо).

Водночас, стан невизначеності, при якому норми ст. 55 Конституції України можуть бути застосовані по-різному, виходячи із обраного підходу до тлумачення поняття «засоби захисту права», навряд чи можна визнати прийнятним. У зв'язку з цим, видається, що чинне законодавство України потребує удосконалення, яке може бути здійснено наступними шляхами: 1) зміни до ст. 55 Конституції України, а саме викладення ч. 5 ст. 55 Конституції України в наступній редакції: «Кожен має право будь-якими незабороненими законом способами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань», як це пропонує зробити Т.М. Підлубна; 2) доповнення ст. 16 ЦК України та статей інших нормативно-правових актів України, де містяться переліки допустимих до застосування способів захисту, правилом, за яким можуть бути застосовані способи захисту, не тільки передбачені законом чи договором, але й інші, що відповідають змісту порушеного права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням.

Література:

1. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Антонюк Олена Ігорівна. — Х., 2004. — 212 с.
2. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. — М.: Статут, 2005. — 842 с.
3. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 256 с.
4. Мельник В.А. Политология: Учебник для вузов. - Минск: Высшэйшая школа, 1996. — 478 с.
5. Павлов А.А. Присуждение к исполнению обязанности в натуре как способ защиты гражданских прав в обязательственных правоотношениях: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.03 / Павлов Андрей Анатольевич.

- Санкт-Петербург, 2001. - 219 с.

6. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Т.М. Підлубна. – К., 2009. – 20 с.

7. Постанова Верховного Суду України від 02 червня 2009 року // Закон і Бізнес. – 2009. – 11. – № 45.

8. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под ред. М.Н. Марченко. – М.: Юристъ, 2001. – 656 с.

9. Савватеев В.Ю. Гражданско-правовая защита прав участников предпринимательских отношений: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.03 / Савватеев Владимир Юрьевич – Самара, 2007. – 170 с.

10. Словарь русского языка: Ок. 57000/Под ред. докт. филол. наук, проф. Н.Ю. Шведой. – М.: Рус. яз., 1984. – 816 с.

11. Стефанчук Р.О. Цивільно-правовий захист честі, гідності та репутації: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Р.О. Стефанчук. — К., 2000. — 17 с.

12. Ціленко В.А., Солодюк О.В. Узагальнення практики судової практики щодо здійснення прав та інтересів судом // Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2009. - № 1 (14). – С. 61-79.

13. Юрченко О.О. Право на защиту и способы защиты охраняемого законом интереса в гражданском праве: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.03 / Юрченко Ольга Олеговна. – Тверь, 2004. – 156 с.

14. Ярема А.Г. Система способів захисту цивільних прав судом // Вісник Верховного Суду України. – 2009. - № 12 (112). – С. 34-39.

Ivan Romashchenko

The author of this article investigates the correlation of the terms “means” and “ways of civil rights defense” and also analyzes the rules of application of the ways and means of civil rights defense.

В статье изучается соотношение понятий «средства» и «способы защиты гражданских прав», а также анализируются правила применения способов и средств защиты гражданских прав.